

ОБЕРНЕНА ІДЕНТИЧНІСТЬ У ПОЕТИЧНОМУ СВІТІ Ю. ТАРНАВСЬКОГО

У статті аналізується специфіка проявлення проблеми національної ідентичності в поетичній творчості представника української діаспорної літератури Ю. Тарнавського. Особливу увагу зосереджено на поемі Ю. Тарнавського «Ура на», де процес самоідентифікації митця-емігранта через український культурно-історичний контекст набуває специфічної форми «оберненої ідентичності».

Ключові слова: ідентичність, етнос, культурний простір, колективна пам'ять, екзистенційний пошук.

В статье анализируется специфика проявления проблемы национальной идентичности в поэзии представителя украинской литературы диаспоры Ю. Тарнавского. Особое внимание уделяется поэме Ю. Тарнавского «Ура на», в которой процесс самоидентификации писателя-эмигранта через украинский культурно-исторический контекст приобретает форму «обратной идентичности».

Ключевые слова: идентичность, этнос, культурное пространство, коллективная память, экзистенциальный поиск.

In the article the specific character of the manifestation of the problem of national identity in the poetic works of the representative of Ukrainian Diaspora Y. Tarnavskiy is studied. Particular attention is paid to the poem of Y. Tarnavskiy «Ura na» in which the process of the artist-emigrant's self-identification through Ukrainian cultural and historical context gets a specific form of «a backward identity».

Key words: identity, ethnos, cultural space, collective memory, existential search.

Проблема ідентичності, все більше набуваючи екзистенційного виміру як особистого вибору дієвої моделі світу, досі залишає більше питань, ніж відповідей. Оскільки ідентичність завжди виступає як «тимчасовий, відносний, незавершений конструкт, що має онтологічний статус проекту або постулату. Це – завжди недосконале знання про себе і ще не досягнуте адекватне визнання іншими» [3, с. 74], – то й процес ідентифікації є завжди індивідуальним і неповторним для кожної окремої особистості в кожний окремих момент її екзистенції, що, у свою чергу, актуалізує різноманітні наукові студії, підходи та інтерпретаційні практики. Однак, попри численні дослідження, теорії, концепції й контр-версії, які виникли у світовому культурному просторі протягом останніх десятиліть і продовжують виникати сьогодні, – від психологічної ситуації вписаності/невписаності окремого індивіда в конкретний буттєвий простір, і до глобальних ідей про «уявні спільноти» Б. Андерсона, «пан'європеїзм» (проект загальноєвропейської ідентичності) та етно-національні спільноти Е. Сміта («Понад- або над націоналізм») та ін. [див. докладніше: 1; 8], – центральним питанням залишається осмислення онтологічної сутності людини та способів її

реалізації [2; 5; 12; 17; 19]. І, звичайно, осмислення процесів ідентифікації/самоідентифікації відбувається в першу чергу засобами художньої (літературної) творчості, адже саме через письмо здійснюється «об'єктивація «особистості», що підноситься вище від неї й надає їй її історичної збагненності...» (Ю. Крістева [4, с. 29]).

У даній статті проблема ідентичності розглядається з погляду специфічного національного самовизначення українського письменника, тривалий час ізольованого від своєї нації географічно, культурно та, певною мірою, психологічно. Головна проблема такої ситуації полягає в її екзистенційній невизначеності (двозначності) – людина виявляється відірваною від свого коріння, своєї рідної території та етносу, але залишається пов'язаною з ними духовно. Водночас інша територія та культурна спільнота, в контексті якої ця людина перебуває (живе, працює, реалізується як особистість), не готові її прийняти як власну складову (або ж сама людина не готова до подібної асиміляції). В результаті виникає досить характерна ситуація «зависання» у просторі, відчуття самотності, втраченого коріння, «безґрунтів'я», загубленості, ситуація «чужого серед чужих», яка вимагає розв'язання через пошук ідентифікаційних

основ буття і загострює власне національну складову процесу ідентифікації [див.: 10].

Якщо перефразувати твердження Е. Сміта про обернено-пропорційні співвідношення європейської єдності та націоналізму («чим сильніша європейська єдність, тим слабкіша національна ідентичність кожної національної держави» [13, с. 171]), то можемо вивести протилежну (альтернативну) формулу: що меншим є відчуття приналежності до певної реальної – європейської – спільноти, то сильнішою стає потреба в національній ідентифікації.

Національна ідентичність безпосередньо пов'язана з колективною пам'яттю етносу і, так чи інакше, зумовлюється культурним, історичним та соціальним контекстом [8]. Процес її формування потребує послідовної взаємодії особистості з певною етнічною (або культурною) спільнотою, що передбачає не лише спільний культурно-історичний досвід, але й спільне теперішнє існування – територіальне, соціальне, економічне та політичне, що дає можливість диференціювати «своїх» та чітко відокремити їх від усіх «інших» [див.: 13; 19]). Натомість, у випадку відсутності подібного реального контексту «своїї» культурної спільноти (наприклад, в умовах еміграції) виникає, по-перше, потреба в її штучному моделюванні – зокрема, й за допомогою літератури, в результаті чого формується т. зв. «нарративна ідентичність» (за П. Рікером [12]), а по-друге, актуалізується статус «інших (інакших) спільнот», яким особистість – як репрезентант етносу – себе протиставляє (причому таке протиставлення часто спрацьовує як механізм захисту/збереження власної тожсамості, через що набуває досить агресивних форм гіперідентичності [8]). Таким чином, в умовах еміграції національна ідентифікація реалізується не через уподібнення, ототожнення себе з реальним соціумом (етносом, нацією), а через розподібнення, відмежування себе від «не-таких-як-я» і, водночас, прагнення ідентифікувати себе з тим далеким (уявним) світом «таких-як-я», в якому це «я» не-існує. У такому випадку ідентифікаційна модель будується за принципом оберненого, опосередкованого культурними конструктами зв'язку – коли емоційне, ментальне переживання спорідненості з батьківщиною, відірване від реального контексту, в якому існує особистість, відновлюється через свідомо реконструйований культурно-історичний нарратив. Оскільки у фізичний буттєвий простір подібна модель світу не вписана, вона набуває складних форм надчуттєвої реальності: «... надчуттєвий світ, що є перевернутим, водночас сягає за межі іншого світу й має його в собі самому; цей світ є для себе перевернутим, тобто перевернутою формою себе самого; цей світ є сам собою і протилежним йому світом у межах однієї єдності» (Гегель [4, с. 34]). Саме такий – обернений («перевернутий») – варіант національної ідентичності часто зустрічається у творах сучасних українських письменників-емігрантів.

В умовах еміграції, за відсутності фізичної реальності, ідентифікація з етносом відбувається через свідомо змодельовані абстрактні (уявні) конструкти, які його характеризують: мова, історія, національна традиція та культура. Що ж до територіального чинника, то він теж у певний спосіб абстрагується, зводяться до поняття «рідної домівки», спогади про яку зберігаються в пам'яті, або ж до уявної просторової моделі. Досить яскраво таке моделювання національного «простору» відображено, зокрема, в поезії Ю. Тарнавського «Україна», де ліричний персонаж намагається уявити собі країну свого дитинства, свого народу через її географічні обриси на карті. Така перспектива погляду ззовні, причому з дуже далекої відстані, очевидно виникає за умов, коли безпосереднє «вживання» в певний конкретний простір неможливе, коли:

*Не степами і не горами
протяглася твоя географія*

...

*Ти народилася в душах, як поезія,
і твоє поняття звучить, як метафора*

[15, с. 299].

Окрім того, «оприявлення» України у Ю. Тарнавського відбувається через подвійне кодування: українська тожсамість не лише осмислюється поетом через зовнішні географічні контури рідної країни, але й візуалізується опосередковано, через «чужий» культурний контекст – за аналогією з іспанською традицією асоціювати обриси Іспанії з образом бика, одного з національних іспанських символів, образ України в інтерпретації Ю. Тарнавського нагадує «розжоване серце». Ця метафора надзвичайно показова і, можна сказати, традиційна для українця, який усвідомлює себе українцем насамперед через ідентифікацію з національною історією – сповненою поразок, колективних травм, марно затрачених зусиль та даремних жертв. У такому прочитанні славнозвісний український кордоцентризм обертається хронічним мазохізмом, замкненим колом «стогонів і молитов», постійних страждань і принижень – власне, тому й серце України у Ю. Тарнавського не розтерзане, розчавлене, скривавлене, зранене абощо, а саме *розжоване* – численними поверненнями мільйонів українців до тих самих «трагічних сторінок» власної історії.

Ідентифікація митця з такою колективною пам'яттю етносу виявляється досить складною й болісною. Образ України-матері позиціонується за принципом любові/ненависті, коли безмежна, фатальна любов до рідної країни (землі, народу) супроводжується настроями розчарування, жалю й досади (а часто й сорому) за таку безрадісну, «стражденну» національну історію, до якої належить і сам митець, за яку, отже, як митець і речник нації він відповідає, але якою не може пишатися. Недаремно «поза межами УРСР групова ідентифікація на основі українських етнічних пріоритетів нерідко обертається ультрарадикалізмом,

стимулювала пошук іноетнічних ворогів або породжувала настрої втоми та зневіри» [8]. За межами країни, у контексті інших національних ідентифікаційних моделей, невідповідність уявного (ідеального) українського космосу та його реального втілення стає більш ніж очевидною, провокуючи агресивний протест і заперечення власної етнічної тожсамості:

*неначе пастка
лапу звіра,
стиснула ти моє серце,
Україно,
скажений від болю,
жеру його,
щоб визволитися
від тебе*

[16, с. 16].

Таким чином, можемо також говорити про обернений варіант ідентичності в розумінні її примусовості (вимушеності) – коли заперечення ідентифікації з рідною країною, відмова від неї призводить, власне, до зворотного, негативного (викривленого, танатичного – за З. Фройдом) конструювання тієї ж таки ідентичності. Адже попри небажання усвідомлювати свою приналежність до ганебної, принизливої історії та безнадійне теперішнє своєї етнічної спільноти, ліричний герой просто не має вибору – і через голос крові (земля дитинства, родинний спадок, коріння), і через співчуття – як співучасть, причетність – до поневірянь рідної культури, і через притлумлене, однак прочитуване в текстах відчуття власної провини (внаслідок «втєчі» до кращих умов існування деінде, а отже символічної зради національним інтересам). Не варто забувати також і про те, що Ю. Тарнавський, як і більшість учасників Нью-Йоркської групи поетів, свідомо протиставляв себе тому традиційному національному культурному контексту, який культивувався у II половині XX ст. в українській діаспорі, натомість позиціонуючи свою творчість як аполітичну, незаангажовану й експериментальну [9, с. 395-397; 18, с. 250]. За умов важкої історичної ситуації, яка склалась в Україні наприкінці 80-х рр., така концепція творчості могла відчутно посилити комплекс провини у письменника, що ідентифікував себе як свідомого українця.

Відтак, традиція «месіанства», від якої наполегливо відмовляється Ю. Тарнавський і яка, тим не менше, залишається досить характерним для українських митців явищем, поглиблена й ускладнена ситуацією перебування «в екзилі», так чи інакше покладає на поета відповідальність за долю країни, якій (чи до якої?) він належить. Тому, будучи яскравим представником сучасної української літературної діаспори, Ю. Тарнавський не може оминати у своїх поетичних візях драгливих питань, пов'язаних з українською історією, мовою, культурою, – зокрема, й проблеми національної гідності й громадянської зрілості українського суспільства. Досить яскравою з цієї точки зору є його поема «У РА НА». І, до речі,

хоча написаний твір ще до проголошення Україною власної незалежності, більшість акцентованих у поемі питань досі залишаються неосмисленими сучасною культурною спільнотою (на цьому, зокрема, наголошував В. Моренець ще 1993 р., коли «У ра на» тільки вийшла друком, і на сьогодні ситуація практично не змінилась [6]).

Визначальну тональність «У ра ни» можна окреслити як агресивно-істеричний дискурс. Агресивним він стає тоді, коли йдеться про інші національності, ворожі або ж просто байдужі до України (поляки, словаки, угорці, румуни, білоруси, американці та ін.), особливо виразну, концентровану агресію спрямовано проти Росії. Натомість істеричних інтонацій текст поеми набуває тоді, коли йдеться про саму Україну і той історичний вибір, який вона щоразу здійснює собі ж на поталу («вічне / наше нещастя – / ота польтавська / м'якість» [16, с. 27]).

«У ра на» – це Україна, в якій поступово, одна по одній гаснуть літери, перетворюючи її на коханку («улюблену наложницю») Урана, «бога смерті» [16, с. 23]. Власне, й загальна тональність поеми, і епіграфи, які її супроводжують, і послідовність розділів налаштовують на сприйняття цього твору як реквієму (треносу).

*не ілюміную
яскравими фарбами
середньовічні пергаменти –
повзаю
найтемнішими льохами
свого страху
з низьким склепінням –
ось вони,
дикі звірі
(бестії)
з чорного бору
твоєї історії*

[16, с. 56].

Вочевидь, твір несе в собі відгомони чорнобильської трагедії – даремно з'являється у поемі Уран як бог смерті, зустрічаються прямі згадки про Чорнобильську катастрофу («Україна / качається по землі, / тримає Чорнобиль, / як розпорене черево, / руками, / радіоактивність, / мов кишки, / лізе крізь пальці» [16, с. 26]), винуватцем якої постає червона партія/Москва/ Росія тощо. Однак не лише цей фактор спричинює песимістичну спрямованість поеми.

Будучи відділеним від своєї країни, Ю. Тарнавський намагається відтворити її образ через два основні «проекти»: 1) дитячі спогади про «босоногий світ» весни, теплої землі та усміхнених батьків («... я біжу босоніж крізь присмерк, ... спішачи на вечерю додому, де чекають на мене ще молодий батько і здорова мати» («Босоніж додому» [14; с. 337]) – легко впізнавана метафора дитинства як золотої епохи, втраченого раю («Пам'ятаю, якою кучерявою була під стопами трава першого весняного дня ... Здавалося, що я міг чути ними круглість землі!» [14, с. 258]) – та 2) «культурна модель» України, свідомо реконструйована через історичну

перспективу й колективну, етнічну пам'ять («етнічно-генеалогічна» (органічна) форма національної ідентичності – за Е. Смітом [13]). Однак ці два проекти виявляються настільки протилежними (власне, як рай, до якого не можна повернутися, і пекло, в якому неможливо існувати), що не можуть бути поєднані в одну гармонійну цілісність, спричиняючи внутрішній розлам, розшарування ідентифікаційних рівнів художнього світу поета:

чому і водночас: *над ким тремтітимуть
вибрала ти мене мої долоні,
своїм сином, як тебе
Україно? не стане?*

[16, с. 17]

[16, с. 18].

Митець, «приречений» на ідентифікацію з Україною, фактично здійснює вибір без вибору, і тому змушений моделювати для себе більш-менш прийнятний варіант національної історії/культури, який би виправдовував злиденність України (наприклад, активністю зовнішніх ворогів (розділ «Червона пляма»), пропонував проект позитивного майбутнього етносу (через усвідомлення власних помилок і перекодування колективної свідомості) та утверджував існування нації в теперішньому часо-просторовому вимірі (розділ «Україна живе»). Однак саме останній фактор – оприявлення української культури в реальному світі – не спрацьовує (помилка в програмі?), через що вся ідентифікаційна модель виявляється недієздатною. Недаремно оптимістична назва розділу «Україна живе» доповнена уточненням: «Сон Тарнавського». Відтак, і проголошена Ю. Тарнавським у цьому розділі життєствердна теза «Україна / понад усе!» [16, с. 106] набуває рис іронічного самозаперечення, оскільки обертається подальшим переліком-спростуванням тих матеріальних свідчень присутності у світі, якими Україна не є: владарі, державна економіка, географія ворожих країн, криваві бандажі, уста, зуби і кров катів, уста жінок катів, калюжі сліз і крові, колосся пшениць, сині очі красунь, небо, синьо-жовті прапори, серця закоханих, тьохкання соловейка, присяги довічної вірності, акти кохання, спальні немовлят, спокійний краєвид тіла (мертвого), схрещені на грудях руки, – аж до «дудоніння / грудок землі / на труні» – це все прояви тієї матерії людського буття, в якій Україна не-присутня, бо вона перебуває *понад* реальністю, і навіть коли це реальність смерті, Україна «триває»

*понад гру органів,
спів ангелів,
і шелестіння
їхніх крил
(початок громів),
що несуться
з висот
і з-за плечей
після власної смерті!*

[16, с. 116].

Отже, для поета Україна не стає «живою реальністю», а залишається абстрактним поняттям

(«уявною спільнотою» Б. Андерсона), певним концептом, окресленим як культурна категорія, сутність, але не субстанція.

Тому й повернення до втраченого раю дитинства виявляється неможливим, оскільки повертатися просто немає куди – та «реальна» Україна, яку змальовує поет в «У ра ні», являє собою пекельне коло суцільних страждань. Це стає очевидним вже на композиційному рівні: назви окремих розділів маркують найважчі періоди в історії України («Червона пляма», «Чорний полин», «Голодна Україна», «Несита Росія» і т. д.), а послідовність їх розташування – від «Самоти» (перший розділ) до «Тисячі літ» (останній, десятий розділ) – утворюють показовий символічний цикл, замкнене коло українського апокаліпсису. Про це свідчить і повна назва поеми: «У РА НА (Тисяча років самоти)». Кров, приниження, розпуста, зрада, які переповнюють українську історію, прирікають її на довічне (тисячолітнє) самотнє блукання – територією власної не-присутності:

*... закриває Україна
лице долонями,
над степом,*

якого більше немає...

[16, с. 8].

Тема не-присутності України в матеріальному світі – взагалі одна з центральних у поемі. Навіть у переліку мов, які втілюють певний культурний/генетичний код нації, українська мова програмована на самозаперечення:

*російська мова,
щоб матюкатися ...
польська,
щоб хвалитися ...
українська –
щоб нею
не говорити*

[16, с. 130].

А не-присутність, нереалізованість українського світу ставить під сумнів сенс існування й ідентифікованого з ним українського митця. Заперечення присутності як екзистенційної категорії «тут-буття» виявляється вже в самих назвах поетичних та прозових збірок Ю. Тарнавського («Поезії про ніщо», «Без її», «Без нічого», «Їх немає», «Не знаю»), що може свідчити про певний ентропійний стан не-існування (причому, на думку В. Моренця, це не лише моральна, але й фізична ентропія «смертного автора» [7, с. 244]), в якому перебуває митець (або ж його художній світ). Тому згадувана вище проблема «безґрунтів'я», загубленості в чужому просторі розкривається в поемі Ю. Тарнавського насамперед через екзистенційне переживання пронизливої самотності й «нікому-не-потрібності» («... лежить Україна, / як один подертий / черевик, / загублений на дорозі, / нікому не потрібний...») [16, с. 72]. Адже навіщо українець, коли немає України?

Відтак, саме самотність, яка переслідує героя, змушує його – за відсутності позитивного виміру України реальної – конструювати культурні контексти України уявної, – як специфічної

ідеалізованої віртуальної візуалізації. Ця ідеалізована Україна, оприявлена уві сні поета (див. розділ «Сон Тарнавського»), відроджена після страждань, очищена і захищена ними, воскресає для нового, радісного існування («республіка краси!») в образі зрілої досвідченої жінки, яка ніжитья «на м'якій ложі / в пишній будуварі / своїй землі» [16, с. 105]. Зауважимо, що у візії Ю. Тарнавського оновлена Україна постає не традиційною дівчиною-матір'ю, а саме жінкою, пристрасною коханкою. Так само змінюється й образ українського народу:

*твій коханець –
красень,
український нарід* [16, с. 106], –

більше не син-мученик, не дитина-сирота, не байстрюк, народжений від повії, але повноправний муж-володар світу (він не стукає в двері, а відчиняє їх «своїм ключем» – [16, с. 105]), який є владним і ніжним водночас і з яким, очевидно, готовий ідентифікувати себе й сам поет.

Отже, у даному контексті ми можемо говорити про спробу змінити культурну парадигму, перекодувати проект української тожсамості й вивести її на новий – дорослий – рівень реалізації. Для цього, власне, Ю. Тарнавський і звертається до української історії, – аби знайти там необхідне підґрунтя, позитивну модель, придатну до трансформацій. Однак натомість –

*лице лупається мені
з сорому
від твоєї порнографічної
історії* [16, с. 82].

Перелічувані в «У ра ні» факти української історії, окремі події, реальні постаті, фрагменти української дійсності тощо створюють безнадійне замкнене коло жахів, у якому Україна – «ядерна повія» [16, с. 31], український народ – «нижче своєї спини, тихіше своїх сліз» [16, с. 15], а ціле українське буття – центробіжний рух до самознищення. Головною причиною такого «нерадісного» стану рідної культури Ю. Тарнавський бачить генетично успадкований (див. проблему трансгенераційної передачі колективних травм [11]) сумнозв'язний український мазохізм, нездатність боронити власну гідність, давати відсіч ворогам, і то не тому, що вороги занадто сильні, – швидше ми надто слабкі й залежні, і «ворог наш найлютіший – у наших серці!» [16, с. 46]. Але сам поет, будучи частиною своєї нації, а отже, й носієм/виразником того ж мазохізму, воліє проявляти його у, знову-таки, оберненому варіанті – садизмі (а в контексті національної ідентифікації – шовінізмі). Біль, спричинений нездатністю власного народу чинити опір кривдникам, бо –

*... ти не сталь,
а ртуть –
ударить хтось,
і не засичить з болю,
лиш ти розсиплешся
кульками на всі боки!* [16, с. 15], –

обертається ненавистю як до цієї слабкості, піддатливості, так і до самих кривдників, хто б вони не були (росіяни, поляки, білоруси, татари, японці, і взагалі всі, хто живе, не переймаючись долею українців). А неспроможність змінити ситуацію (в реальній дійсності, а не уві сні), захистити рідну землю (матір), взяти на себе відповідальність за власну долю (коли «ти сам собі матір» [16, с. 13]) породжує ідею приреченості, невиліковної хвороби цілої етнічної спільноти. «Від усіх нас / умирає Україна, / ми її смертельна / хвороба!» [16, с. 127]. Винні ми всі разом, а отже – ніхто конкретно.

Таким чином, екзистенційний пошук, який здійснює Ю. Тарнавський в «У ра ні», є свідомим поверненням до своєї української приналежності, однак відбувається воно через складний процес конструювання/привласнення українського культурного простору (не я її син, а вона моя мати) і являє собою обернену (опосередковану) ідентичність митця:

*Я,
Юрії невірний,
їздив
...
переконатися,
що ти існуєш
(воскресла),
встромити тобі
два пальці в рану... [16, с. 96]*

але (!)

*ти...
сама встромила мені
пальці в рану
(серце),
переконала мене,
що я воскрес
(висів на хресті
своїй автобіографії)* [16, с. 97].

Мазохістична залежність, осмислена як усвідомлена приналежність до материнського «спадку» – на ментальному рівні – породжує у поета відчуття рокованості, причому не просто смертельної хвороби, а генетичного збою в етнічному культурному коді («народе / з генами перекошеними, / як лице!» [16, с. 38]), а відтак – тотальної приреченості на тисячу років самоти, які сам герой, ідентифікуючи себе в межах української культури, має відбути разом зі своєю країною.

*знов плачу
більше й більше –
це ж поховали ми
Україну!
знаю,
що мушу наповнити яму
сльзьми,
розпука огортає мене
на думку,
як це зроблю,
коли вони
на квадратів!* [16, с. 145].

ЛІТЕРАТУРА

1. Гришук Е. Ю. Теоретичні аспекти вивчення етнічної ідентичності [Електронний ресурс] / Е. Ю. Гришук. – Режим доступу : <http://vuzlib.com/content/view/432/94>.
2. Заковоротная М. В. Идентичность человека. Социально-философские аспекты [Електронний ресурс] / Маргарита Вилорвна Заковоротная. – Ростов-на-Дону : Издательство Северо-Кавказского научного центра высшей школы, 1999. – Режим доступу : <http://www.myword.ru>.
3. Костенко Н. Культурні ідентичності : перетворення і визнання / Н. Костенко // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 4. – С. 74.
4. Крістева Ю. Полілог / Юлія Крістева ; [пер. з фр. П. Тарашука]. – К. : Юніверс, 2004. – 480 с.
5. Крістева Ю. Самі собі чужі / Юлія Крістева ; [пер. з фр. З.Борисюк]. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. – 262 с.
6. Моренєць В. Монолог без реверансів / Володимир Моренєць // Сучасність. – 1993. – № 4. – С. 155–158.
7. Моренєць В. Оксиморон : [літературознавчі статті, дослідження, есеї] / Володимир Моренєць. – К. : Аграр Медіа Груп, 2010. – 528 с.
8. Нагорна Л. П. Ідентичність етнічна [Електронний ресурс] / Л. П. Нагорна. – Режим доступу : http://www.histans.com/index.php?termin=Identychnist_eticna.
9. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі : [монографія] / Соломія Павличко. – К. : Либідь, 1999. – 447 с.
10. Поняття «національна ідентичність» і «національна ідея» в українському термінологічному просторі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://5ka.at.ua/load/politologija/ponjattja_nacionalna_identichnist_i_nacionalna_ideja_v_ukrajinskomu_terminologichnomu_prostorі.
11. Психологічна характеристика феномена «Ми» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://referaty.lviv.ua/psychology/12881-psihologichna_harakteristika_fenomeni_mi.html?pn=1.
12. Рикёр П. Герменевтика. Этика. Политика (Московские лекции и интервью) / Поль Рикёр ; [пер. с фр.]. – М. : Изд. центр «Academia», 1995. – 160 с.
13. Сміт Е. Понад- або наднаціоналізм? [Електронний ресурс] / Ентоні Сміт // Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху. – К. : Ніка-Центр, 2006. – С. 171. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/smith/smg07.htm>.
14. Тарнавський Ю. Босоніж додому і назад : [коротка літературна автобіографія] / Юрій Тарнавський // Тарнавський Ю. Не знаю : [вибрана проза]. – К. : Родовід, 2000. – С. 245–413.
15. Тарнавський Ю. Поезії про ніщо і інші поезії на цю саму тему : [поезії 1955–1970] / Юрій Тарнавський. – Нью-Йорк : Вид-во Нью-Йоркської Групи, 1970. – 384 с.
16. Тарнавський Ю. І. У ра на : [поема] / Ю. І. Тарнавський. – Х. : Березіль, 1992. – 168 с.
17. Тейлор Ч. Джерела себе. Творення Новочасної ідентичності / Чарльз Тейлор. – К. : Дух і Літера, 2005. – 691 с.
18. Шевчук В. У пошуках землі обітованої : [Про Юрія Тарнавського, поета з Нью-Йоркської Групи] / Валерій Шевчук // Українське слово. Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст. : у 4 кн. – Кн. 3. – К. : Рось, 1994. – С. 245–254.
19. Шульга Н. А. Этническая самоидентификация личности : [монографія] / Николай Александрович Шульга ; [НАН України, Ін-т соціології]. – К. : Ін-т соціології НАН України, 1996. – 199 с.